

УДК 321.74 (477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-94-272

Б. П. БЕВЗА

**СОЦІАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
У КОНСТРУКТИВІСТСЬКОМУ ПІДХОДІ
ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Визначено роль соціальних репрезентацій у процесі конструювання національної ідентичності як складової перетворення соціальної реальності, а також у конструктивістському підході до інтерпретації національної ідентичності. Проаналізовано історію виникнення та утвердження поняття соціальних репрезентацій у науковому дискурсі, розглянуто підходи до визначення поняття «соціальна репрезентація» та його розрізнення із поняттям «ментальна репрезентація». Викладено процес конструювання соціальних репрезентацій шляхом реконтекстуалізації соціальних практик. Означено процес конструювання соціальних репрезентацій одним із стратегічних напрямів дослідження національної ідентичності.

Ключові слова: соціальна репрезентація, соціальний конструктивізм, національна ідентичність, дискурс-аналіз.

Bevza Bogdan. Social representations in the constructivist approach to the interpretation of national identity

The role of social representations in the process of constructing national identity as a component of the transformation of social reality, as well as in the constructivist approach to the interpretation of national identity, is defined. The history of the emergence and establishment of the concept of social representations in the scientific discourse is analyzed, approaches to the

definition of the concept of social representation and its distinction from the concept of “mental representation” are considered. The process of constructing social representations by recontextualizing social practices is described. The process of constructing social representations is identified as one of the strategic directions of national identity research.

Key words: *social representation, social constructivism, national identity, discourse analysis.*

Соціальні репрезентації відіграють одну з ключових ролей у процесі перетворення соціальної реальності, і зокрема конструювання національної ідентичності. Тому **мета** цієї статті – визначити роль соціальних репрезентацій у конструктивістському підході до інтерпретації національної ідентичності. Для цього необхідно проаналізувати історію виникнення та утвердження поняття соціальних репрезентацій у науковому дискурсі, розглянути підходи до визначення поняття «соціальна репрезентація», окреслити роль соціальних репрезентацій у конструктивістському (зокрема дискурсивному) підході до інтерпретації та конструювання національної ідентичності.

Нині виділяють два підходи до розуміння колективних ідентичностей: есенціалістський та конструктивістський. Есенціалістський підхід (який вважають класичним) ґрунтується на явищі самоотождення особистості, що пояснюється як природне явище, можливе за участі природних сутностей.

Зважаючи на сучасний стан західного наукового дискурсу, можна впевнено стверджувати, що відбувся перехід від соціально-психологічного до комунікативно-дискурсивного розуміння поняття ідентичності, який ґрунтується на міждисциплінарних розробках учених, заснованих на парадигмі конструктивізму, основоположниками якої є П. Бергер і Т. Лукман.

На основі їхньої праці «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» та пов'язаних з нею наукових розробок сформувалася школа соціального конструктивізму. Узагальнюючи доробок цієї школи щодо ідентичності, Н. Костенко стверджує: «На думку конструктивістів, ідентичність (особиста і колективна) розглядається як «рукотворна» категорія, що конструюється у межах різноманітних, конкуруючих дискурсивних практик» [1, с. 74].

Серед західних науковців, котрі заклали основи наступних наукових розробок, виділимо таких, як: Б. Андерсон, П. Бергер,

Г. Блумер, Р. Брубейкер, С. Гантінгтон, Е. Гідденс, Е. Гобсбаум, Е. Еріксон, Р. Інгларт, П. Рікер, Е. Сміт, Ч. Тейлор, К. Хьюбер.

Також один із підходів до дослідження ідентичності, а саме дискурсивне конструювання національної ідентичності, розробляли представники критичного дискурс-аналізу, започаткованого та розробленого Р. Водак, Н. Феркло, Р. Сколлоном та Т.А. ван Дейком в останній декаді ХХ ст. [2, 3].

У контексті українського наукового доробку слід констатувати відсутність концептуального підходу до дослідження ідентичності, яка пізніше була частково заповнена працями В. Васютинського, С. Веселовського, Т. Воропай, Б. Глотова, І. Губеладзе, І. Кресіної, М. Козловця, Л. Нагорної, М. Обушного, М. Степика та ін.

Осмислюючи підходи до інтерпретації національної ідентичності, варто наголосити, що розрізнення конструктивістського та есенціалістського розуміння колективних (зокрема, національної) ідентичностей засноване не лише на базовій прихильності до об'єктивістського чи суб'єктивістського філософського підходу до трактування подібних сутностей. Власне наголос есенціалістського підходу на «природності» явища ідентичності та на «природності» процесів, які змінюють це явище, наразі набуває певного негативного контексту в науковому дискурсі.

У контексті дискурсивного підходу до національної ідентичності ми звернемося до поняття дискурсу та його означення. Так, дослідниця критичного дискурс-аналізу Р. Водак окреслює дискурс як «комплексний вузол одночасних та послідовних взаємопов'язаних лінгвістичних актів, що виявляють себе через соціальні поля дії як тематично переплетені семіотичні, усні чи письмові символи, найчастіше як «тексти», що відносяться до таких специфічних семіотичних типів, як «жанри» [2, с. 66].

Виділяють три шляхи прояву дискурсу в соціальній реальності: як частина соціальної діяльності; у репрезентаціях; у конституюванні ідентичностей (чи загальніше – способі буття).

По-перше, дискурс постає як частина соціальної діяльності. Цей вираз можна окреслити як «класичний» спосіб означення дискурсу. Соціальна інтеракція стала об'єктом дослідження представників течії інтеракціонізму, які суттєво вплинули на соціальних конструктивістів.

По-друге, дискурс постає у способі буття, в конституюванні ідентичностей. Детальніше цю проблему розглядав Г. Хоружий [4, с. 8, 9].

По-третє, дискурс постає у ментальних і соціальних репрезентаціях реальності. Поняття «соціальна репрезентація» ввів у науковий обіг С. Московічі у 1963 році. Він вважав, що це «визначення соціального об'єкта спільнотою з метою поведінки та комунікації» [5, с. 251]. У більш розлогому вигляді найбільш цитованим визначенням соціальних репрезентацій є версія 1973 року: «система цінностей, ідей і практики з подвійною функцією; по-перше, встановити порядок, який дозволить індивідам орієнтуватися у своєму матеріальному та соціальному світі та справлятися з ним; і, по-друге, уможливити спілкування між членами спільноти, забезпечивши їх кодом для соціального обміну та кодом для найменування та однозначної класифікації різних аспектів їхнього світу та їхньої індивідуальної та групової історії» [6, с. 13].

Протягом наступних 20 років це явище активно досліджували переважно соціальні психологи, чий підхід був суттєво вужчим за бачення С. Московічі, та таким чином обмежував дослідницький потенціал. Детальніше про це згадують Дж. Поттер та М. Білліг у своїй праці 1992 року, присвяченій описаній ситуації: «Більш загальний момент полягає в тому, що теорія соціальних репрезентацій знаходиться на межі ряду соціальних наукових дисциплін, але вона все ж була розроблена в соціальній психології, на основі традиційної проблематики соціальної психології, приділяючи мало уваги багатству відповідних досліджень у сусідніх сферах, включаючи конwersаційний та дискурс-аналіз» [7, с. 18].

Очевидно, що розвиток теорії соціальних репрезентацій відокремив власне теорію від поняття, яке стали використовувати і в інших, суміжних ділянках. Наприклад, О. Васильченко окреслює соціальні репрезентації у суттєво ширшому контексті, збільшуючи потенціал до міждисциплінарних розробок цього питання: «Як феномен «соціальні репрезентації» втілюються в різноманітних, більш-менш складних формах. Це образи, у яких сконденсована сукупність значень. Це й системи відліку, що дозволяють нам інтерпретувати те, що з нами відбувається й осмислювати несподіване. Це й категорії, що служать для класифікації обставин, феноменів, індивідів, з якими ми маємо справу. Це й теорії, що дозволяють ухвалювати рішення, на них спираючись. В життєдіяльності

особистості вони здійснюють ці функції як окремо, так і одночасно» [8, с. 24-32].

Також до цієї проблематики звертався дослідник соціокогнітивного напрямку критичного дискурсу-аналізу Т. А. ван Дейк, розрізняючи поняття «ментальна репрезентація» та «соціальна репрезентація» таким чином: «Традиційне розрізнення окреслюється між індивідуальними знаннями персонального досвіду, відображеними у епізодичній (довготривалій) пам'яті як ментальні моделі подій і ситуацій та більш загальними соціальними репрезентаціями, розміщеними у «семантичній» – чи точніше «соціальній пам'яті» [9, с. 11]. Описуючи ментальні репрезентації, він стверджує: «Когнітивні процеси у пам'яті оперують специфічними когнітивними структурами, названими (ментальними) репрезентаціями, формуючи, змінюючи, зберігаючи чи (де)активуєючи їх. Тобто думки, знання, вірування, інтерпретації, плани, установки чи ідеології є різними типами ментальних репрезентацій» [10, с. 5].

Ментальна репрезентація будь-якого об'єкта всередині ментальної моделі світу людини передбачає контекст, у якому цей об'єкт перебуває. У такому разі умови, в яких у майбутньому існуватиме людина, постають контекстом загальної моделі майбутнього держави і суспільства. Варто наголосити, що ментальна репрезентація індивідом держави не обмежена лише контекстом його місця у ній у майбутньому. Як частина соціального життя індивіда, держава постає окремим елементом ментальної моделі світу, що має окрему ментальну репрезентацію, яка при цьому осмислюється у контексті політики як ширшого поняття. І держава, і політика, і суспільство, й інші категорії у цій площині є невід'ємною частиною існування людини, тому ментальні репрезентації різних категорій, пов'язаних із соціально-політичною сферою, матимуть подібний контекст через репрезентації ширших категорій, на основі яких ґрунтуються слова чи осмислення людини. Інакше кажучи, йдеться про контекстуальні моделі, які Т. А. ван Дейк визначає так: «Контекстуальні моделі – це специфічний тип досвідних моделей. Вони репрезентують комунікативні епізоди, у яких ми беремо участь, зазвичай як частину інших щоденних епізодів» [11, с. 130]. Таким чином, здійснюючи будь-яку соціальну практику, людина (соціальний актор) буде створювати та поміщати в дискурс власну репрезентацію інших практик, а також ту, що він здійснює. Цей

процес називають «реконтекстуалізацією» соціальних практик. Власне репрезентація – це процес конструювання практик, включено з рефлексивним самоконструюванням [12, с. 4].

Звертаючись до взаємозв'язку «соціальних репрезентацій» певного явища і «соціальних практик», пов'язаних з цим явищем, та власне процесу конструювання одного й іншого, можна згадати позицію О. Вакуленко, яка означає стратегічний напрям дослідження національної ідентичності: «Немає сумніву, що прототипи «соціальних репрезентацій», відомі явища реальності, котрі згодом можуть стати когнітивними системами, сприймаються в той чи той спосіб у суспільстві завдяки «символічним діям», які потребують ретельного вивчення, всебічної наукової рефлексії, аналітичних і прогностичних висновків. З цим має бути пов'язаний стратегічний напрям дослідження національної ідентичності. При цьому ефективність пізнавального інструментарію залежатиме від результативності поєднання різних підходів, оптимізації міждисциплінарної групової роботи науковців» Для цього, на її думку, необхідно «поєднувати соціометричні та психолінгвістичні дослідження з аналізом конкретних факторів впливу на формування «соціальних репрезентацій», котрі інтерпретують і пояснюють етнонаціональні ідентитети» [13, с. 165, 167].

Так само О. Васильченко стверджує, що «соціальні репрезентації відіграють значну роль у підтримці соціального порядку й здійсненні соціальних змін. Особливий зміст і соціальна значущість є символічною сутністю соціальних репрезентацій» [8, с. 24-32].

Таким чином, розрізняють конструктивістський та есенціалістський підходи до розуміння національної ідентичності. Есенціалістський підхід наголошує на «природності» явища ідентичності та на «природності» процесів, які змінюють це явище. Водночас конструктивістський підхід концентрує свою увагу на соціальній реальності та її перетворенні. Найчастіше це перетворення відбувається у дискурсі. Цей процес називається конституюванням ідентичності. Одним із таких проявів дискурсу є соціальні репрезентації, котрі як поняття були введені у теорії С. Московічі, а наразі розвинулися у самостійну категорію, яку варто також розглядати у межах реконтекстуалізації соціальних практик, що є одним із стратегічних напрямів дослідження національної ідентичності в Україні.

1. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. – С. 69–88. 2. Wodak R., Meyer M. *Methods of critical discourse analysis*. London: Biddles Ltd, 2001. 200 с. 3. Fairclough N. *The Dialectics of Discourse*. Norman Fairclough, 2001. URL: <http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1-Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>. 4. Хоружий Г. Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2016. № 2. С. 5–15. 5. Moscovici S. *Annual Review of Psychology. Attitudes and Opinions*. 1963. № 14. С. 231–260. 6. Moscovici S. Foreword. C. Herzlich. *Health and illness: A social psychological analysis*. London: Academic Press, 1973. С. 9–14. 7. Potter J., Billig M. *Re-Representing Representations – Discussion of Rätty and Snellman. Loughborough University Ongoing Production on Social Representations*. 1992. № 1. С. 15–20. 8. Васильченко О. М. Вивчення соціальних репрезентацій як метод дослідження політико-правової культури. *Актуальні проблеми прикладної психології: матер. Всеукр. конф., (Київ, 23 жовтня 2014 р.) / Укр. НМЦ практи. психології і соц. роботи; за наук. ред. А.І. Тінякової*. Київ, 2014. С. 24-32. 9. van Dijk T. A. *Discourse, Knowledge and Ideology: Reformulating Old Questions and Proposing Some New Solutions*. The Washington Post Company. 2001. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20Knowledge%20and%20Ideology.pdf>. 10. van Dijk T. A. *Sociocognitive Discourse Studies // Routledge. John Richardson & John Flowerdew, Eds*. 2016. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Sociocognitive%20Discourse%20Studies.pdf>. 11. Van Dijk T. A. *Context Models in Discourse Processing // Lawrence Erlbaum Associates, Publishers*. 1999. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Context%20models%20in%20discourse%20processing.pdf>. 12. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983. 271 с. 13. Вакуленко О. Л. Соціальні репрезентації та символічні дії як стратегічний вектор досліджень української національної ідентичності. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. № 6.

References

1. Kostenko N. *Kulturni identychnosti: peretvorennia i vyznannia. Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. 2001. № 4. S. 69–88. 2. Wodak R., Meyer M. *Methods of critical discourse analysis*. London: Biddles Ltd, 2001. 200 p. – (SAGE Publications Ltd). 3. Fairclough N. *The Dialectics of Discourse*. Norman Fairclough, 2001. URL: <http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1-Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>. 4. Khoruzhyi H. *Samoidentyfikatsiia osobystosti yak sotsialno-psykholohichni protses. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu*. 2016. № 2. S. 5–15. 5. Moscovici S. *Annual Review of Psychology / Moscovici. Attitudes and Opinions*. 1963. № 14. S. 231–260. 6. Moscovici S. Foreword. C. Herzlich, *Health and illness: A social psychological*

analysis. London: Academic Press, 1973. S. 9–14. 7. Potter J., Billig M. Re-Representing Representations – Discussion of Rätty and Snellman. *Loughborough University Ongoing Production on Social Representations*. 1992. № 1. S. 15–20. 8. Vasylychenko O.M. Vyvchennia sotsialnykh reprezentatsii yak metod doslidzhennia polityko-pravovoi kultury. Aktualni problemy prykladnoi psykhologii: materialy Vseukr. konf. (Kyiv, 23 zhovtnia 2014 r.) / Ukr. NMTs prakt. psykhologii i sots. roboty; za nauk. red. A.I. Tiniakovoï. Kyiv, 2014. S. 24–32. 9. van Dijk T. A. Discourse, Knowledge and Ideology: Reformulating Old Questions and Proposing Some New Solutions. The Washington Post Company. 2001. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20Knowledge%20and%20Ideology.pdf>. 10. van Dijk T. A. Sociocognitive Discourse Studies. Routledge. John Richardson & John Flowerdew, eds. 2016. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Sociocognitive%20Discourse%20Studies.pdf> 11. vanDijk T. A. Context Models in Discourse Processing. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. 1999. URL: <http://www.discourses.org/OldArticles/Context%20models%20in%20discourse%20processing.pdf> 12. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. London: Verso, 1983. 271 s. 13. Vakulenko O. L. Sotsialni reprezentatsii ta symvolichni dii yak stratehichniy vektor doslidzhen ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment*. 2011. № 6.

Bevza Bogdan. Social representations in the constructivist approach to the interpretation of national identity

The constructivist and essentialist approach to the interpretation of national identity is described. Considered the concept of “discourse” and ways of its manifestation in social reality. Discourse appears as part of social activity, in the constitution of identities, as well as in social representations.

The role of social representations in the process of constructing national identity as a component of the transformation of social reality, as well as in the constructivist approach to the interpretation of national identity, is defined. The history of the emergence and establishment of the concept of “social representations” in the scientific discourse is analyzed, approaches to the definition of the concept of “social representation” and its distinction from the concept of “mental representation” are considered. The concept of “contextual models”, the process of constructing social representations by recontextualizing social practices is described. The process of constructing social representations is identified as one of the strategic directions of national identity research today.

Key words: social representation, social constructivism, national identity, discourse analysis.